

Dorota Rembiszewska
Dynamika rozwoju gwary Knyszyna i okolic na Podlasiu
w XX wieku

Warszawa 2006, ss. 284

Przemiany cywilizacyjne wpływają nie tylko na sferę życia społecznego, ekonomicznego czy gospodarczego, ale także na język. Nowe sposoby gospodarowania i komunikacji, łatwiejszy dostęp do edukacji oraz rosnący prestiż wykształcenia, a ostatnio także zwiększone nakłady finansowe na rozwój polskiej wsi, pozyskiwane z funduszy unijnych, spowodowały, że lokalne, terytorialne odmiany języka polskiego ulegają ciągłym przeobrażeniom. Zmiany, widoczne i w warstwie leksykalnej, i w systemie gramatycznym, charakterystyczne są szczególnie dla młodszego pokolenia, aczkolwiek pokolenie starsze także nie pozostaje na nie obojętne. Ta trudna w opisie problematyka stała się przedmiotem rozprawy Doroty Rembiszewskiej. Dynamikę rozwoju gwary w ciągu kilku ostatnich dekad minionego stulecia oraz przełomu XX i XXI wieku Autorka przedstawia na przykładzie mowy mieszkańców Knyszyna i jego okolic, zakładając, że zaobserwowane zmiany są w jakimś stopniu typowe dla innych gwar na terenie Polski.

Formalnie książka składa się z pięciu rozdziałów (*Informacje ogólne, Przegląd literatury, Kręgi tematyczne w słownictwie gwary knyszyńskiej, Cechy systemowe gwary knyszyńskiej w aspekcie dynamiki rozwojowej i Zakończenie*). Faktycznie jednak mamy tu do czynienia z podziałem na dwie zasadnicze części: rozważania teoretyczne i analizę materiału gwarowego. W pierwszej części Autorka opisuje miejscowości, w których prowadziła badania, czyli Knyszyn, Chobotki, Milewskie i Zofiówkę; podaje krótką historię osadnictwa na omawianym terenie; charakteryzuje informatorów, których podzieliła na trzy grupy pokoleniowe, oraz przedstawia cel i me-

tody badawcze. Gwarę na omawianym terenie Autorka opisuje na dwóch płaszczyznach. Z jednej strony współczesny język mówiony mieszkańców Knyszyna i jego okolic zestawia z polszczyzną literacką, z drugiej natomiast – wykorzystując metodę diachroniczną, konfrontuje go z wynikami badań na temat wcześniejszego stanu polszczyzny na omawianym terenie. Autorka wykorzystuje w tym celu monografie gwarowe, atlasy, słowniki i teksty gwarowe, a także niepublikowany ówczesnie *Słownik dialektu knyzyńskiego*¹ Cz. Kudzinowskiego, rejestrujący leksykę z lat 30.–50. XX w. Aktualny stan gwary Knyszyna i jego okolic został opisany głównie na podstawie odpowiedzi kwestionariuszowych oraz nagrań magnetofonowych. Celem Autorki było uchwycenie wewnętrznego zróżnicowania mowy i wskazanie różnic międzypokoleniowych. W tym synchronicznym opisie D. Rembiszewska wykorzystuje niektóre narzędzia badawcze charakterystyczne dla metody socjolingwistycznej, aczkolwiek zastrzega, że wbrew postulatom socjolingwistyki wariantowość międzypokoleniowa nie jest dla niej pierwszoplanowym kryterium zróżnicowania (s. 24). Tak sformułowane założenie odnajduje odzwierciedlenie w opisie materiału.

W części teoretycznej Autorka dokonuje również dokładnego przeglądu literatury poświęconej badaniom mowy miast i miasteczek, dynamice rozwoju gwar w badaniach dialektologicznych, gwarze Knyszyna i okolic w kontekście dotychczasowych opracowań oraz słownictwu tematycznemu w opracowaniach leksykograficznych.

Pierwszy i najobszerniejszy rozdział części materiałowej poświęcony jest dynamice przemian leksyki gwarowej. Materiał gwarowy Autorka podzieliła na kręgi tematyczne, umożliwiające najbardziej wiarygodne uchwycenie mechanizmów zmian. Punkt wyjścia do dalszych badań stanowi leksyka pochodząca ze słownika Kudzinowskiego. Autorka wyekscerpowiała prawie 1000 jednostek wyrazowych, charakterystycznych – jej zdaniem – dla omawianego terenu, które stanowią podstawę do badań nad dynamiką zmian w aspekcie chronologicznym oraz na płaszczyźnie zróżnicowania pokoleniowego.

D. Rembiszewska wyróżniła trzynaście grup tematycznych, które podzieliła na węższe kręgi znaczeniowe. Do pierwszej, liczącej 74 jednostki leksykalne, należą wyrazy nazywające *bydło i hodowlę*. Niektóre nazwy wyszły już z użycia (w sumie 14%), np. *trybusyć* 'patroszyć', *zyvina* 'żywy

¹ D. Rembiszewska powyższy słownik wraz z komentarzem językowym opublikowała w 2007 r.

inwentarz; inne znane są tylko najstarszemu pokoleniu, np. *karmnik* 'tucznik, opas', *pastewny* 'służący na paszę', 'wszystko chętnie jedzący'. Wśród najmłodszego pokolenia znane są nieliczne wyrazy z tej grupy, np. *bupki* 'łajno owcy, kozy', *cyścić* 'kastrować', *mečka* 'wołanie na krowę'.

Drugą grupę, najmniej liczną (11 wyrazów) stanowią leksemy odnoszące się do *prac wykonywanych w gospodarstwie*, np. *gacić* 'wykładać faszyną; tamować', *krężyć* 'oddzielać plewy od kaszy w przetaku'. Tylko jeden wyraz nie jest używany obecnie przez mieszkańców Knyszyna: *satrovať* 'odzierać ziarno z łuski'.

Nazwy *narzędzi i akcesoriów gospodarskich* tworzą grupę liczącą aż 126 jednostek wyrazowych. Są wśród nich leksemy zapomniane (w sumie 18%), np. *grundvaga* 'libella', *kantar* 'rodzaj wagi', oraz takie, których używają jeszcze najstarsi mieszkańcy, np. *kancuk* 'kańczug', *karakuła* 'krzywy kij'.

Dynamika zmian bardzo wyraziście uwidacznia się w kręgu tematycznym dotyczącym nazw *zawodów i rzemiosła*, liczącym 84 jednostki. Obecnie nie ma już w użyciu bardzo wielu wyrazów (w sumie 35%), np. *barabanscyk* 'dobosz', *jamscyk* 'woźnica'. Najmłodsze pokolenie nie używa żadnej nazwy gwarowej należącej do tego pola semantycznego.

Najliczniejszą i wykazującą dużą zmienność grupę (204 jednostki) stanowią wyrazy należące do pola znaczeniowego *dom*. Wiele słów tej kategorii wyszło z użycia (w sumie 19%), np. *buń* 'czajnik', *dusnik* 'duchówka', inne używane są tylko przez najstarszych mieszkańców Knyszyna, np. *nagar* 'osad sadzy', *vyski* 'miejsce nad klepiskiem' lub należą do biernego słownika pokolenia najstarszego, np. *ładyska* 'gliniany dzbanek z uchem', *łucyna* 'łuczyno' i najmłodszego, np. *gardyna* 'karniza', *kruzyk* 'kubek'.

Kręgi znaczeniowe *rodzina* oraz *tradycje, święta, uroczystości* charakteryzuje zbliżona liczebność. Nazwy tworzące grupę *rodzina* (40 jednostek) wykazują względną stabilność. Tylko jeden wyraz (*ńęvēstka* 'synowa') nie jest obecnie używany. Z drugiej grupy, liczącej 39 nazw, wyszło z użycia 10 wyrazów, np. *fest* 'odpuść' czy *molebni* 'modlitwy'. Wszystko wskazuje na to, że leksemy tej kategorii utrzymają się dłużej w omawianej gwarze, ponieważ społeczność knyszyńska kultywuje tradycję i dba o to, by najbardziej charakterystyczne zwyczaje ocalić od zapomnienia.

Podobny stan frekwencyjny wykazują także pola znaczeniowe *zdrowie* (53 wyrazy) i *czas* (55) oraz *pogoda i zjawiska atmosferyczne* (36) i *miary* (38). W kategorii *zdrowie* dominują dziś nazwy ogólnopolskie, często w gwa-

rowej postaci fonetycznej. W tym kręgu tematycznym Autorka zaobserwowała najmniej zmian. Zaledwie 4% wyrazów odeszło w zapomnienie. Na przeciwnym biegunie znajduje się grupa semantyczna *czas*, która uległa największym przeobrażeniom. Aż 36% wyrazów należących do tej kategorii wyszło z użycia. Spośród nazw należących do grupy znaczeniowej *pogoda* z użycia wyszły wyrazy nazywające niuanse pogodowe lub mające warianty ogólnopolskie (w sumie 28%), np. *łysk* 'błysk', *złuć* 'śnieg z deszczem'. W grupie tematycznej *miary* całkowicie z użycia wyszło kilka nazw, np. *grunt* 'miara ziemi', *kila* 'kilka'.

Meliorativa i *peiorativa* charakteryzuje frekwencyjna asymetryczność. Do pierwszego kręgu semantycznego należą 42 nazwy, które najczęściej odnoszą się do sposobu bycia i usposobienia człowieka, do drugiego natomiast – 183 wyrazy nazywające umysł i intelekt, upodobania i skłonności, relacje międzyludzkie, aktywność życiową, zajęcia, sposób zachowania, stan posiadania czy wizerunek zewnętrzny. Spośród nazw melioratywnych z użycia wyszło 29% jednostek leksykalnych, np. *głowa* 'mądrała', *gracki* 'chwacki'. Zapomniane dziś *peiorativa* stanowią natomiast 19% wyrazów, np. *cytaka* 'czytelnik', *dłubalski* 'guzdrała'.

D. Rembiszewska wymienia kilka przyczyn wychodzenia z użycia wyrazów gwarowych, między innymi wprowadzenie ogólnopolskich odpowiedników wielowariantywnych nazw gwarowych, zanik desygnatów, przeobrażenia realiów wiejskich.

Drugi rozdział części materiałowej dotyczy analizy gramatycznej. W polu zainteresowania Autorki znalazły się cechy fonetyczne oraz wybrane zagadnienia z zakresu fleksji i słowotwórstwa oraz składni.

System wokaliczny i konsonantyczny został przedstawiony w sposób uporządkowany wg zjawisk fonetycznych: akanie, przejście *-ar-* w *-er-*, kontrakcje, przegłos, pochyleń, mazurzenie, zmiękczenia, uproszczenia, upodobnienia, odpodobnienia i inne. Autorka ustaliła, że najbardziej znaczące zmiany w zakresie fonetyki zaszyły w zaniku mazurzenia, realizacji kontynuantów *e* długiego jako *e* jasne, *o* długiego jako *o*, zaniku wschodniosłowiańskiego *r* na rzecz polskiego *rz* (ż).

W części poświęconej deklinacji omówione zostały następujące zagadnienia: wahania w zakresie rodzaju rzeczowników, różnice w typie deklinacyjnym niektórych rzeczowników, redukcja nieakcentowanego *e > i* (*y*) w końcówkach rzeczowników, ujednolicenie końcówek biernika l. pojedynczej. Rozdział poświęcony odmianie czasownika ze względów niezależnych od Autorki (w słowniku Kudzinowskiego zostało odnoto-

wanych niewiele form czasownikowych innych niż bezokolicznik) ograniczony jest do opisu form 1. os. l. mnogiej czasu teraźniejszego, 1. os. l. pojedynczej i mnogiej czasu przeszłego oraz 1. os. l. mnogiej czasu przyszłego. D. Rembiszewska zaobserwowała, że fleksję współczesnej gwary Knyszyna cechuje mniejsze niż w przeszłości rozchwianie w zakresie kategorii rodzaju rzeczowników.

W zakresie słowotwórstwa D. Rembiszewska omówiła osiem formantów rzeczownikowych (-ak, -enie, -ina, -uch, -uk, -un, -ynia, ot-), cztery przymiotnikowe (-ni, -ny, -owaty, -uszczy) oraz dwa czasownikowe (-uwać, ob-). Autorka ustaliła, że w stosunku do wcześniejszego stanu gwary Knyszyna obserwujemy dziś zmniejszenie produktywności formantów rzeczownikowych -enie oraz -ynia.

Z zagadnień składniowych Autorka zwróciła uwagę na trzy problemy: konstrukcja przyimka *dla* z dopełniaczem, połączenie liczebników *dwa, trzy, cztery* z rzeczownikami oraz formy z zaimkiem *się* jako wykładnikiem nieokreśloności. W tej dziedzinie D. Rembiszewska nie odnotowała żadnych zmian w gwarze Knyszyna.

Podobny stan rzeczy D. Rembiszewska zaobserwowała we frazeologii. Wszystkie połączenia wyrazowe (w sumie jest ich kilkanaście), występujące w słowniku Kudzinowskiego, nadal znane są przedstawicielom najstarszego i średniego pokolenia, np.: *typek z antanatu 'z piekła rodem', ani gugu 'ani mru mru'*.

Część analityczną pracy zamyka *Zakończenie*, w którym D. Rembiszewska przedstawia stan świadomości językowej współczesnych mieszkańców Knyszyna oraz syntetycznie ujęte wnioski końcowe.

Integralną część monografii stanowi *Indeks wyrazów*, który w znaczący sposób ułatwia lokalizację w tekście poszukiwanego słowa.

Książka D. Rembiszewskiej jest pracą bez wątplenia wartościową, aczkolwiek jasność wyводу zakłócają drobne niekonsekwencje kompozycyjne. W rozdziale dotyczącym analizy słownictwa Autorka dokonuje nie tylko podsumowania całego rozdziału, ale także jego fragmentów, w których omawia poszczególne kręgi tematyczne. W dalszej części pracy, niestety, tego nie czyni. Lekturę pracy utrudnia także układ leksemów w obrębie poszczególnych kręgów znaczeniowych. Autorka wydzieliła tu węższe grupy semantyczne, i słusznie, ale układ materiału w ich ramach nie jest do końca jasny. Czytelnik odnosi wrażenie, że w tych węższych kręgach znaczeniowych zostały wydzielone jeszcze węższe (na co wskazują wyróżniki graficzne w postaci większych odstępów) i dopiero w ich obrębie

został zastosowany porządek alfabetyczny, choć nie zawsze przeprowadzony konsekwentnie, np. na str. 53 w rozdziałiku *Zawołania na zwierzęta* leksemy ułożone zostały następująco: *mečka, nu!, kiža, šo!, kyś!* itd. Wydaje się, że zastosowanie alfabetycznego układu leksemów w obrębie węzłych kręgów semantycznych „pierwszego stopnia” byłoby zdecydowanie bardziej czytelne.

Należy podkreślić, że te drobne uwagi krytyczne mają charakter subiektywny, a monografia D. Rembiszewskiej zasługuje na zainteresowanie językoznawców. Autorka podjęła w niej skomplikowaną problematykę, zbadała ciekawy materiał, sformułowała ważne dla wiedzy o języku wnioski. Gwara podlega tak dynamicznym zmianom, że – jak sama Autorka stwierdza – eksploracja przez nią przeprowadzona „była pewnie ostatnim momentem, w którym istniała jeszcze szansa na zrekonstruowanie dawnego stanu na podstawie materiału zebranego bezpośrednio w terenie i przedstawienie miejscowego języka w ujęciu dynamicznym” (s. 221).

Beata Kuryłowicz
Uniwersytet w Białymstoku